

EHL-İ HAKLARDA KELÂM HÂNLIK GELENEĞİ VE KELÂM HÂN DEFTERLERİNİN GELENEĞİN KORUNMASI VE AKTARIMINDAKİ ROLÜ¹

“Hüma Kuşu Yere Düştü Ölmedi”

**The Tradition of Kalam-khan in Ahl-e Haqq and the Role of Kalam-khan
Records (“Conks”) in the Conservation and Transmission of Tradition
“Huma Bird Fell Down But Didn’t Die”**

Bülent AKIN*

ÖZ

Alevi inanç sistemi içerisinde canlı olduğuna inanılan kutsal sözün ölümsüzlüğü, onun yazıya aktarımıyla donacağı ya da yok olacağı düşüncesiyle uyumadığı gibi; yazının, kutsal sözü yine kendi sahibine taşıyacağı (hatırlatıcı olacağı) inancı üzerine şekillenir. İnanç sistemi içerisinde bu durum, Ehl-i Hakların “don-ba-don”luk şeklinde adlandırıldığı, Aleviliğin devir nazariyesine bakışı ve yorumu ile izah edilir. Bu yönüyle Ehl-i Hak inancı, tıpkı diğer Alevi topluluklarında olduğu gibi, “kelâm hânlara” ve “kelâm hân defterlerine” kutsal sözün koruyucusu ve taşıyıcısı olarak özel ve bütünü bir anlam yüklerler. İran’daki Alevi topluluklarından Ehl-i Hakların cem ritüellerinde kutsal sözün koruyucusu ve aktarıcısı olma vasıflarına sahip olan kelâm hânlar, “yirmi dört güyende” olarak adlandırılan yirmi dört kutsal/ulu zâkirin/ozanın kutsal kabul edilen kelimelerini (deyiş/nefes), “defter” adını verdikleri cönk ve mecmualarda muhafaza etmişlerdir. Kelâm defterlerinin kelâm hân yetiştirme ve kelâmları sonraki kuşaklara aktarma işlevlerinin yanı sıra, kelâmların sözlü geleneğe ve inanç merkezli ritüellerde yaşatılmasına doğrudan katkıları söz konusudur. Kelâmların Ehl-i Hak inancına özgü mitik ve ritüelikle unsurlar bakımından oldukça zengin oldukları görülür. Ehl-i Hak cemleri kozmogonik ve eskatolojik mitler bağlamında icra edilen ve bu yönüyle de kelâmlarla doğrudan bağlantısı olan ritüellerdir. Kelâm hân defterleri mit ve ritüelin karşılıklı devamlılığında önemli rol üstlenen kelâmları korumaları ve gelecek kuşaklara aktarmaları bakımından Ehl-i Haklar arasında oldukça önemli bir yerde dururlar. Bu makalede, bugüne kadar ayrıntılı olarak incelenmeyen kelâm hânlık geleneği ile ilgili temel kavram ve terimler hakkında bilgi verilmiş, İran’da Türk Ehl-i Hakların yaşadığı çeşitli yerleşim birimlerinde gerçekleştirdiğimiz saha çalışmalarındaki mülakatlar ve tespit ettiğimiz kelâm hân defterleri üzerinden, kelâm hân defterlerinin inancın ve geleneğin korunması, aktarılması ve yaşatılmasında üstlendiği roller hakkında incelemelerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Ehl-i Hak, Kelâm hân, Kelâm hân Defterleri, Cönk, Erkân Defteri.

ABSTRACT

The eternity of the sacred word believed to be alive within Alevi belief system, as it doesn’t correspond with the idea that the word when written down will be frozen or will disappear, shapes on a belief that the writing will carry again the sacred word to its owner. Within the belief system this situation is explained by the Alevi view and interpretation of the “cycle theory” which is called “Don-Ba-Don” by Ahl-e Haqq. With this aspect Ahl-e Haqq belief, just as in other Alevi communities, ascribes an exclusive and esoteric meaning to Kalam-khans and Kalam-khan records as guardian and carrier of the sacred word. Kalam-khans having qualifications of guardians and carriers of the sacred word in the “cem” ceremonies of Ahl-e Haqq one of the Alevi communities in Iran, preserved kalams of 24 sacred “zakirs” known as “24 guyende” in “conks” and “mecmuas” called “Defter”. Right along with the functions of training kalam-khan and transmitting kalams to next generations, Kalam records (“defter”) contribute directly to keeping alive kalams in oral tradition and belief-centered rituals. It occurs that kalams are

* Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi, İzmir/Türkiye, bulentakinedb@hotmail.com

quite rich in mythic and ritual elements specific to Ahl-e Haqq belief and that Ahl-e Haqq “cems” are rituals performed in the context of cosmogonic and escatologic myths and, on that sense, directly tied in with kalams. Kalam-khan records have quite a significant place among Ahl-e Haqq in the conservation and transmission to future generations of kalams which play an important role in the mutual continuity of myths and rituals. In this study, it is given information about basic concepts and terms related to Kalam-khan tradition which hasn't been examined in detail up to the present. On the basis of the interviews made in our field researches on the various locations in Iran where Ahl-e Haqq Turks live and the Kalam-khan records that we located, it is done an analysis about the roles of Kalam-khan records in conservation, transmitting and keeping alive belief and tradition.

Key Words

Ahl-e Haqq, Kalam-khan, Kalam-khan records, “conk”, “erkân” records.

Giriş

“Hakk ehli” ya da “Hakk topluluğu” anlamına gelen “Ehl-i Hak”, Arapça “ehl” ve “hakk” sözcüklerinin izafetle birbirine bağlanmasıyla oluşturulmuştur (Musalı, 2013:13-14). Ehl-i Haklar, birçok araştırmacı tarafından diğer Alevi-Bektaşî topluluklar gibi, “Gulât-ı şîa”² diye adlandırılan taşkın Şii gruplarından biri olarak görülse de Alevi-Bektaşî topluluklar hakkında son yıllarda gerçekleştirilen çalışmalar, bu toplulukların Şiilik ile ilgilerinin ciddi bir biçimde sorgulanması gerektiğini ortaya koymuştur. Gerek bugüne kadar yapılan çalışmalar üzerinden takip edebildiğimiz mevcut literatür merkezli yapılan incelemeler gerekse de İran ve Irak coğrafyasında yerleşik bulunan Ehl-i Haklarla yaptığımız görüşmeler bu topluluğun Şiilik ile ilgilerinin, her iki inanç grubu tarafından kendilerine kutsiyet addedilen bazı ortak dinî şahsiyetlerden öte gitmediğini göstermektedir. Kaldı ki, iki inanç karşılaştırıldığında, bu şahsiyetlere yüklenen kutsallığın teolojik açıdan da birbirinden oldukça farklı olduğu görülür.³ Diğer taraftan, Ehl-i Haklar da dâhil olmak üzere, Alevi çatısı altında adlandırabileceğimiz toplulukların inanç

ve inanca bağlı oluşan ritüeller merkezli şekillenen sosyal, hukukî, kültürel ve ekonomik yaşamlarının Şii inancına mensup topluluklardan hemen hemen tüm yönleriyle ayrıldığını söyleyebiliriz.⁴

Alevi-Bektaşî inancına mensup toplulukların yaşamlarının vazgeçilmez bir parçası olan inanç merkezli ritüeller, bu toplulukların kültürel ve edebî ürünlerinin yaratımının, muhafazasının ve aktarımının gerçekleşmesini sağlayan temel yapı taşları olma özelliğini gösterirler. Kültürel ve edebî yaratmaların inançsal, sosyal, hukukî, kültürel ve ekonomik hayatın tamamına yön veren bu ritüelikle yapıyla karşılıklı olarak birbirinin devamlılığını sağladığı görülür. Bu ritüeller içerisinde şüphesiz en önemli yere sahip olanlar cemlerdir. Alevi-Bektaşî inanç sistemi içerisinde cemler, diğer ritüellerin tamamına yakını içerisinde barındıran ritüeller olma özelliğine sahiptirler. Bu bakımdan cem, çok sayıda ritüelin bir arada icra edildiği bir bütünleştirilmiş ritüel olarak da tarif edilebilir.⁵ Cemin içerisinde gerçekleştirilen bu ritüel parçalarına Alevi inanç sisteminde “hizmet” adı verilmiştir.⁶ Cemlerde gerçekleştirilen bu hizmetler içerisinden zâkirliğin

(âşıklığın) dedelik hizmetinden sonra geleneğin korunması ve aktarımında en önemli rolü üstlendiği görülmektedir. Ehl-i Haklarda “kelâmhânlık” olarak adlandırılan bu hizmet, tıpkı diğer Alevi-Bektaşî topluluklarda olduğu gibi kendine özgü bir geleneksel yapı oluşturmuş ve bu çerçevede Ehl-i Hak ritüelleri içerisinde önemli fonksiyonlar üstlenmiştir. Kelâmhânlar geleneğin muhafazasını, aktarımını ve devamlılığını ise sözlü aktarımının yanı sıra, “defter” adı verilen, ritüelin edebî üretime dönüşmüş şiirlerini yazdıkları cönk⁷ ve mecmua türü yazmalar vasıtasıyla sağlamışlardır. Aynı durum Anadolu ve Balkanlarda yerleşik bulunan diğer Alevi toplulukları arasında yaygın olan cönk, mecmua ve erkân defteri adı verilen yazmalar için de geçerlidir.

Türk kültür ve edebiyatı içerisinde önemli bir yer tutan ve çeşitli araştırmalara konu olan cönk ve mecmuaların Alevi-Bektaşî toplulukları arasında kendine özgü yapı, işlev ve bağlam özelliklerine sahip olduğu görülür. Bilhassa dedeler, zâkirler ve diğer inanç mensupları tarafından ritüeller bağlamında kaleme alınan bu yazmalar, geleneksel âşık edebiyatı üzerine inşa edilmiş cönk ve mecmualardan farklı olarak inanç merkezli ritüellerin icrasının ve devamlılığının temel taşı olan çeşitli manzum metinlerin yer aldığı, bir nevi kutsal sözün koruyucusu ve aktarıcısı işlevlerine sahip kutsal defterler olma özelliği gösterirler. Alevi geleneğine ait cönk, mecmua, defter ve erkân defterlerinde yer alan manzum metinlerin yaratım ve icra bağlamları göz önünde bulun-

durulduğunda, bu metinlerin belli zaman, mekân ve koşulların oluşmasıyla yaratıldığı, icra edildiği ve aktarıldığı görülür. Alevi inancına mensup toplulukları arasında başta cemler olmak üzere çeşitli inanç merkezli ritüellerde icra edilen bu manzum metinler, geleneksel yapı içerisinde kutsal sözler olarak kabul edilmiş ve Alevi inanç sisteminin ezoterik yapısının getirdiği *sır* kavramı çerçevesinde inanç dışı topluluklara uzunca bir süre ifşa edilmemiştir. Özellikle dedelerin ve zâkirlerin ritüele ait şiirleri ve birtakım ritüelik hususiyetleri kaleme aldıkları bu yazmaların, kutsal kabul edilen manzum metinleri koruyup gelecek nesillere aktarma işlevlerinin yanında, bilim insanlarına Alevi inancına mensup toplulukların geçmişteki ritüelik yapılarını aydınlatmaya yönelik önemli ipuçları sundukları görülür (Yılmaz vd., 2016: 64). Ayrıca söz konusu yazmalar, Alevi toplulukları içerisinde mensubu olunan ocak ve süreğe göre farklılıklar içerdiği gibi yörelere bağlı farklılıklara da sahiptir. Dolayısıyla Alevi inanç sistemi içerisinde cönk, mecmua, defter ya da erkân defteri tutma geleneği bu inanca mensup toplulukların ocak, süre ve yöre farklılıkları da göz önünde bulundurulacak müstakil ve ayrıntılı olarak ele alınması gereken bir konudur.

Bu makalede, Türk Ehl-i Haklardaki kelâmhânlık geleneği hakkında ki kısıtlı literatür göz önünde bulundurularak makalenin asıl konusuna geçilmeden önce, bu gelenek ile ilgili temel kavram ve terimler üzerine kısaca bilgi verilecektir. Bu bilgilendirmenin ardından, Ehl-i Haklara özgü

kelâmhânlık geleneğinin ürünü olan “kelâmhân defterleri”nin geleneğin korunması, aktarımı ve sürdürülebilmesi açısından üstlendiği işlevlerle ilgili Ehl-i Haklar hakkındaki mevcut literatür ve gerçekleştirdiğimiz saha çalışmalarımız üzerinden değerlendirmelerde bulunulacaktır. Kelâmhânlık geleneği ve kelâmhân defterleri hakkındaki bu değerlendirmeler doğrultusunda sözün kutsallığı, kutsal sözün yazıya aktarımının Ehl-i Hak inancı açısından önemi ve işlevsel özellikleri ile bu durumun geleneğin devamlılığına etkisinin boyutları hakkında analizlere yer verilecektir. Söz konusu değerlendirme ve analizler, makalenin kapsamının el verdiği ölçüde, Alevi-Bektaşî inancına mensup diğer topluluklarla mukayeseli olarak yapılacaktır.

Ehl-i Haklar ve Kelâmhânlık Geleneği

Kelâm terimi, Ehl-i Hak inancı içerisinde, en kısa tanımıyla “cemde okunan kutsal şiir” anlamına gelmektedir. Kelâmları diğer şiirlerden ayıran en belirgin özellikleri içeriklerinin tamamen Ehl-i Hak inancıyla ilgili olması ile cem dışında ve inanç halkasına mensup olmayan kimselerin yanında okunmamalarıdır. Bu durum, kelâmların asıl yaratım amacının inanç ve buna bağlı ritüeller olduğunu göstermektedir. Kelâmlar, “güyende” adı verilen inanç içerisinde kutsal yerleri olan *zâkir âşıklar*⁸ tarafından üretilmişlerdir. Ehl-i Haklar arasında kutsal kabul edilen “Yirmi Dört Güyende” vardır. Tamamı Türk olan bu *güyendelerin* adları şöyledir:

1. Kuşçuoğlu
2. Kuloğlu
3. Şahsuvaroğlu
4. Kul Veli
5. Kalender
6. Ağaoğlu
7. Mahmut oğlu
8. Mezidoğlu
9. Nemâme
10. Yûnus
11. Tûrabî
12. Budağ
13. Şeyhicân
14. Fethî
15. Hasta Âli
16. Gündüz
17. Kulu
18. Kamber
19. Emir
20. Yadigâr
21. Kasım
22. Ulu Baba
23. Âşık Hasan
24. Ahmet⁹

Yirmi dört ulu güyendeye ait kelâmlar, cemlerde kelâmhân (sefithân ya da ak okuyan) adı verilen icracılar tarafından icra edilirler. Kelâmların “defter” adı verilen cök ya da mecmua türü yazmalarda muhafaza edilerek kuşaktan kuşağa aktarıldığı görülür. Yaratma kabiliyeti olan kelâmhânlara “didedâr” adı verilir. Didedârların cemlerde ritüele bağlı şiirleri, vecd (trans) ve coşku durumuna göre zaman zaman irticalen söyledikleri görülür. “Ak okuyan” teriminin kullanımı da irticalen kelâm yaratma kabiliyeti olma durumuyla ilgili olarak temiz ve arınmış bir kalp ve aydınlanmış bir akıl sahibi olan kelâmhâna işaret eder.¹⁰ Kelâmhânlar, küçük yaşlarda kelâmhân olabilecek niteliklere

sahip olduğu görülen bireyleri “donba-don”¹¹ inancı çerçevesinde belirleyerek, yeni kelâmhânların yetişmesi için âşıklık geleneğindeki usta-çırak ilişkisine benzer bir sistem ile geleneğin aktarımını ve devamlılığını sağlamışlardır.

Kelâmhânların cemlerde icra ettikleri kelâmlar, mensubu oldukları “hânedân”, “ocak” ya da “tâife” adı verilen kolun süreğine göre farklılık gösterir.¹² Dolayısıyla kelâmhânların defterlerinde yer verdikleri kelâmlar da mensubu oldukları hânedâna bağlı olarak değişir. Hânedânların (ocakların) belli bir sistemle birbirlerine bağlı olmaları sebebiyle farklı hânedânlara mensup kelâmhânlar arası etkileşim kaçınılmazdır. Dolayısıyla bir kelâmhân defterinde farklı hânedânların ritüellerine ait kelâmlar bulunması gayet tabiidir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Alevi inanç sistemi içerisinde cönk ve mecmua tutma geleneği kutsal ritüellere bağlı olarak gerçekleşir. Bunun doğal bir sonucu olarak da Alevi geleneğine ait cönkler, mecmualar, defterler ve erkân defterlerinin içeriği de Alevi inancına mensup âşık ve şairler ile bu sanatçılara ait cem ritüellerinde icra edilen manzum metinlerden oluşur. Bu yönüyle inanç mensuplarının bağlı oldukları ocakların birbirlerinden farklı süreklere ait yazmaların içeriklerinde benzer âşık ve şairlere ait şiirler yer alabileceği gibi, zaman zaman da oldukça farklı âşık ve şairlere ait benzer içerikli şiirlerin yer aldığı görülür.¹³ Bu noktada da mensubu olunan ocağın süreğine bağlı olarak söyleyişe, ezgiye ve yöresel birtakım hususiyetlere göre icra farklılıklarına

rastlanır. Söz konusu yazmalarda yer alan manzum metinler kutsal kabul edildiği gibi, bu eserlerin icra edildiği ortam ve icraya vesile olan enstrümanların da kutsallığına inanılır ve bu enstrümanların da ocaklara ve yörelere bağlı olarak çeşitli form farklılıklarına sahip olduğu görülür.

Ehl-i Haklar arasında da Kelâmhânlar, icralarını “tanbur” adını verdikleri iki telli çalgı ile gerçekleştirirler. Ayrıca kelâmhânların tanbur dışında geçmiş yıllarda “çoğur” (çögür) adı verilen çalgıyı kullandıkları da bilinmektedir.¹⁴ Anadolu’da Alevi ocaklarına mensup topluluklar tarafından kullanılan “dede sazları”na da “çögür” adı verildiği görülür. Tanbur, Alevi inanç sisteminde “Telli Kur’ân” diye adlandırılan “dede sazi” gibi kutsal bir enstrüman olarak kabul edilir. Tanbur, teknesi ve göğüs kapağı dut, sapı ise genellikle yıllanmış ceviz ağacından yapılan bir çalgıdır (bk. Resim-2). Son yarım asır içerisinde iki telli ve on dört perdeli bir çalgı olan tanburun alt teline bir tel daha eklenmiştir. Ancak bu tel, sadece sesin daha yüksek çıkmasını sağlamak amacıyla eklenmiş, tanburun ses sayısının artmasına herhangi bir etkisi olmamıştır. Tanburun iki farklı akort sistemi vardır. Bunlardan ilkinde üst tel, birbirine eşit seslerde olan alt iki telin dördlüsüyle; ikinci akort sisteminde ise alt iki telin beşlisiyle eşitlenerek akort yapılır.

Kelâmlar, gelişmiş güzel ezgilerle icra edilmezler. Ehl-i Hak inancı içerisinde “makam”¹⁵ adı verilen melodik yapılarla belli bir sistem içerisinde icra edilirler. Ehl-i Haklarda *makam* sözcüğü, musikideki terminolojik anlamından farklı bir anlamda kul-

lanılmaktadır. Buna göre, makamı belirleyici unsurlar ezgi, dizi, usûl, sözler, şahıs isimleri ya da icracıda ve dinleyicide uyandırdığı hissiyat olabilmektedir. Kelâmların icra edildiği ve yalnızca cemlerde çalınan makamlara “hakikî makamlar” adı verilir. Ehl-i Haklarda yetmiş iki *hakikî makam* vardır. Cem dışında icra edilen makamlara ise “mecazî makamlar” adı verilir. Hakikî ve mecazî makamlar içerisinde sözsüz, yani enstrümantal olarak icra edilenler de vardır. Hakikî makamlar tıpkı kelâmlar gibi, enstrümantal olarak da cem dışında ve Ehl-i Hak inancına mensup olmayan kimse-lerin yanında icra edilmezler.¹⁶

Kelâmların ve hakikî makamların inanç kuralları gereği cem ritüelleri ve Ehl-i Hak meclisleri dışında icra edilmelerinin kesinlikle yasak olmasından bu şiirlerin ana yaratım ve aktarım sebebinin cem ritüelleri olduğu anlaşılmaktadır. Bir başka deyişle kelâm, cem ve cemin içerisindeki diğer hizmetler ile anlamlı hale gelmekte ve bu ortamdaki muhatapları için icra edilmektedir. Kelâm, yolun ve ritüelin devamlılığı için vardır. Yolun sürdürülebilirliği kutsal sözü içerisinde barındıran ve kuşaktan kuşağa aktaran kelâmlarla mümkündür.

Ehl-i Haklarda Kutsal Söz, Mit, Ritüel, Müzik ve Kelâm İlişkisi

Söz, kutsallığıyla değerlendirildiğinde birçok inanış ve dinde Tanrı ile özdeşleştirilir. Tanrı, asla doğrudan doğruya kavranamaz ve kendisiyle somut bir diyalog mümkün değildir. Vahyin biricik kanalı sözdür. Tanrı ve diğer her şey söz ile anlamlanır. Ama Tanrı'nın sözü tanımlanamaz ve kav-

ramsal olarak bilinmezdir. Dolayısıyla söz, özne konumundadır (Ellul, 2015: 64-65). Alevi-Bektaşî inancında, birçok din ve inanışın yaratılış mitlerinde olduğu gibi, “Kün”/“Ol” sözü Tanrı'nın yaratılışla ilgili ilk sözüdür. Bu sözün Tanrı'dan ayrı düşünülmesi mümkün değildir ve bu söz, doğrudan özne (Tanrı'yla özdeş) konumundadır.

Alevi inanç sisteminde kutsal söz Anka ya da Hüma kuşunun yumurtasına benzetilir. Anlatmaya göre; “Anka/Hüma kuşu gökyüzünde uçarken yumurtasını yaparmış. Yumurta yere düşmeden çatlar; yavru kuş yumurtadan çıkıp hemen uçmaya başlamış. Yumurtadan çıkan yavrunun menzili de diğerleri gibi Kaf Dağı'nın ardıymış”. Anlatmanın Alevi inanç sistemindeki bätını izahına göre, anka kuşunun yumurtası erenlerin kelâmıdır. Erenlerin kelâmı “hay”, yani diri/canlıdır. Kâmil insanın iki dudağının arası “Ali kapısı”dır. Buradan zuhur eden söz, muhatabının gönlüne ekilen bir tohum gibidir. Vakti geldiğinde filizlenecektir. Burada erenler kavramının içi ise Tanrı'nın tecelli ettiği kutsal kimseler anlamıyla doldurulur. Diğer taraftan Anka, Hüma ya da Simurg olarak adlandırılan olağanüstü kuş, Ehl-i Hak inancında Hz. Ali'nin donu olarak kabul edilir.

Anlatmanın izahından da anlaşılacağı üzere kelâm, gelişi güzel bir sözden ibaret değildir. Bu söz mit, ritüel, müzik ve yaşantı ile anlamlanmış ve kutsiyet kazanmış olur. Cem bitiminde söylenen “nefesler, nutuklar can bula” şeklindeki Diyarbakır Türkmen Alevilerine ait gülbenkten alınan alkış ifadesi de sözün Tanrı tecellisi ile ilgisine vurgu yapar. Alevi-Bektaşî

inancında cemde söylenen kelâmların canlılığına işaret eden örneklerin sayısını arttırmak mümkünse de makalemizin kapsamını aşacağından burada Yunus Emre'ye ait “Ey sözlerin aslın bilen gel de bu söz nerden gelir/ Söz aslını anlamayan sanır bu söz benden gelir” beyitlerinin yeterli olacağı kanaatindeyiz.

Kelâmlar ve içerdikleri mitler ile ilgili akla gelen sorulardan biri de kutsal sözün muhatabına nasıl iletileceğidir. Alevi-Bektaşî inancında kutsal sözün yegâne aktarıcısının ritüel müzik ve kutsal bir saz olduğu görülür. Daha önce de belirttiğimiz gibi Alevi ocaklarında “dede sazı” olarak adlandırılan bu enstrüman Ehl-i Haklarda “tanbur” ya da daha eski zamanlarda “çöğür” olarak karşımıza çıkar. Ehl-i Hak mitik anlatmalarında ve menkıbelerinde tanburun kutsal olan kelâmın (sözün) insana aktarımında oldukça önemli bir rol üstlendiği görülür. Bu manzum anlatmalarda tanburun kutsal sesinin insana verilen ilk ruhun, havadaki titreşimlerle oluşturduğu “âsâr” adı verilen nişandan geldiği ve onun vasıtasıyla insana aktarıldığı inancına gönderme yapılır. Tanrı'nın tecellilerinden olan Şah Hoşin'in vefat etmeden önce etrafındaki topluluğa “size tanburumu bırakıyorum. Bilin ki, eğer bir yerde bu sazdan güzel sesler (âsâr) geliyorsa, sizin yâriniz (Tanrı'nız) oradadır. Başka yerde aramayın” (Özdemir, 2009: 38, Hoosmandrad, 2004: 51'den) dediğini aktaran kelâmlar, müzik eşliğinde söz icrasının Ehl-i Hak inancı içerisindeki kutsiyetini ve mitik kökenini gösterir. Âşıklar tarafından şiirlerin ezgileri ni ve melodilerini belirtmek için kul-

lanılan “hava” terimi de yukarıdaki anlatmayı destekleyen örneklerden sadece biridir. Alevi-Bektaşî âşıklar ve Orta Anadolu Abdalları arasında şiirin ezgilendirilmesi için “havalandırma” tabirinin kullanıldığı görülür. Yine bilindiği gibi Alevi-Bektaşî inanç sisteminde cem ritüellerinde icra edilen manzum metinlere “nefes” ve “nutuk” gibi adlar verilir. Gerek Türk kültüründe gerekse de Alevi-Bektaşî inanç sistemi içerisinde bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Burada bize göre üzerinde durulması gereken asıl husus bu adlandırmaların tesadüf eseri değil, inancın geleneksel kodları ile mitik kökenine uygun biçimde bilinçli olarak yapıldığıdır.

Mitleri bilmek, nesnelere kökenindeki sırları bilmek demektir. Bu da nesnenin sırrını bilip onun üzerinde sihirli bir güç edinmek ve ona egemen olmak anlamına gelir. Nesnenin kökeninin bilinmesiyle dünyanın kökeninin bilinmesinin sıkı sıkıya bir ilişki içerisinde olduğunu vurgulayan Mircea Eliade, ritüelin de kökeni, yani ilk mitik anlatımı bilinmiyorsa yerine getirilemeyeceği şeklindeki genel kabule dikkat çeker. Mitin ritüel sırasında ezberden okunmasıyla yeniden canlandırılan olayın ilk gerçekleştiği zaman dilimine (kutsal zamana) geçilir (Eliade, 2001: 23-28). Alevi-Bektaşî nefesleri ile Ehl-i Hak kelâmlarının büyük çoğunluğunun içeriğinin mitler ve cem ritüeli ile bu ritüel içerisindeki diğer hizmetlerin mitik kökenleri üzerine kurulu olduğu görülür. Alevi inancında olduğu gibi Ehl-i Haklarda da cemlerde okunan kelâmların ritüelin içerisinde gerçekleştirilen hizmetlerle anlamlandırıldığı ve canlandı-

rıldığı görülür. Bu yolla ritüel ve mit birleşerek ceme katılan bireylerin zaman yolculuğunu başlatır. Kutsal söz olan kelâm, ritüel katılımcılarını trans halinde ezberden okuma ve müzik eşliğinde kutsal zamanda “ol” sözünün söylendiği ilk yaratılış anına, yani kökene götürür. Ritüel sırasında gerçekleştirilen *hizmet* adı verilen ritüel birimleri, semboller ve diğer eylemler kelâmlar ve mitik manzum parçalarla anlam bulur ve kutsal söz muhatabını müziğin de yardımıyla kendini (ilahi özün tecellisini) hatırlamaya yöneltir. Ehl-i Hak mitleri Tanrısal öz ile başlayan *don-ba-don* yolculuğunun yine bu öze kavuşma ve onda yok olma ile tamamlanacağını vurgular. Ehl-i Hak kelâmları, kozmogonik mitin eskatolojik serüvenini,¹⁷ inanç mensuplarının cem başında ve cem sonunda söyledikleri “evvel yâr, ahir yâr”¹⁸ cümlesiyle özetler.

Kelâmhân Defterleri

Kelâmhân defterleri Ehl-i Hak inancının kutsal şiirlerini içerirler. Bu sebeple yakın geçmişe kadar bu defterlerin, inanç mensupları tarafından Ehl-i Hak inancına mensup olmayan kimselere kesinlikle gösterilmeyen yazmalar olduğu görülür. Kelâmhân defterleri, içerik olarak inanç mensuplarınınca kutsal şahsiyetler olarak kabul edilen güyendelerin cem ritüellerinde okunan kelâmlarından oluşmaktadır. Bu defterlerde, bilhassa *yirmi dört Türk güyendenin* kelâmlarını düzenli bir sıralama ile ya da yazan kişinin isteğine bağlı olarak düzenlenmiş halde bulmak mümkündür. Kelâm defterlerinde *yirmi dört güyendenin* kelâmları defteri yazan kimselerin bağlı olduğu hânedâna, yetiştirdiği ortama ya da şah-

si isteklerine göre sıralanmış ve tanzim edilmiş olabilir. Tıpkı cönkler gibi, defterler arasında uzunlamasına açılanlar olduğu gibi, yanlamasına açılanlar da vardır. Defterlerin belirli bir sayfa sınırlamasının, ebadının ve imlasının olmadığı görülür.¹⁹ Defterler, bir ya da daha fazla kişi tarafından yazılabilir ve içerisinde yazan kişiye ait özel notlara ya da küçük çizimlere rastlanabilir. Defterlerin ilk ya da son sayfasında yazar ismi belirtilebileceği gibi, yazar ismi olmayan defterler de mevcuttur. Kelâmhânlar defterlerde inanç merkezli tarihî ya da menkıbevî bazı olaylarla, gördükleri bir rüyaya ya da geleceğe dair öngörülerine yer verebilirler.

Kelâmhân defterleri ve cönkler arasındaki benzerlikler ile ilgili saydığımız bu özelliklerin ötesinde, önemli farklılıklar da bulunmaktadır. Defterlerde cönklerin aksine ilaç-yemek tarifleri, bilmece, doğum-ölüm tarihleri, alacak-verecek hesapları, halk hikâyeleri, gelecek ve nazarla ilgili bilgiler, rüya tabirleri, hutbeler, dualar ve salâvatlar, yıldızname, fal, büyü, tılsım ve muskalar, önemli olaylar, mektuplar, tarihî olaylar, tekerlemeler, atasözleri, maniler ile ilgili bilgilere rastlanmaz. Kelâmhân defterlerinin içeriği cönklerden farklı olarak büyük çoğunlukla Ehl-i Hak kelâmlarından oluşur. Kelâm dışındaki şiirlere çok nadir olarak yer verildiği görülür. Yine defterlerde kelâmların yazılışı cönklerle kıyasla daha düzenlidir. Bu durum, defter tutma geleneğinin belli bir inanç ve bu inanca bağlı gerçekleştirilen ritüeller bağlamında sürdürülmesi ile ilgilidir. Çoğunlukla belli bir şair sıralaması olduğu ve şiirlerin ya-

zımında bu sıralamaya bağlı kalındığı görülür. Bazen şiirlerin başlangıcında “Ya Hak” ya da “Ya Ali” gibi sözcükler yazılır. Kelâmhân defterlerinde, Alevi-Bektaşî cönklerinde ve erkân defterlerinde olduğu gibi, gülbenk ve hizmet dualarına da zaman zaman tesadüf edilir. Yakın zamanda yazılan defterlerin bazılarının belli bir müstensih tarafından birden fazla defterden istifade edilerek kaleme alındığı ve eskilere kıyasla daha düzenli ve hacimli olduğu görülür. Bunlar içerisinde kelâmların Farsça tercümelerinin yer aldığı defterler dahi mevcuttur.

Ehl-i Haklardaki kelâmhânlık geleneğinin defterler ya da başka bir yolla Türkiye’deki Alevi-Bektaşî topluluklarla doğrudan temasları ve etkileşimleri ile ilgili olarak önemli ipuçları mevcuttur. Bu anlamda gerek Türk tasavvuf edebiyatı gerekse Alevi-Bektaşî edebiyatı içerisinde önemli bir yeri olan Yunus Emre, Tûrabî ve Kul Veli gibi şairlerin Ehl-i Haklar tarafından kutsal kabul edilen *yirmi dört Türk güyende* arasında isimlerinin olması dikkat çekicidir. Bu şairler içerisinde ilk göze çarpan şahsiyet Yunus Emre’dir. Yirmi dört güyendenin tamamının şiirlerine yer verilen bir defterde Yunus Emre’ye ait iki şiirin, Türkiye’deki Yunus Emre Divanı’nda da yer aldığı görülmektedir (bk. Resim: 3 ve 4).²⁰ Diğer taraftan “güyende” sözcüğüne yakın anlamlı olarak Anadolu’daki Tahtacı Alevileri ile Antalya Elmalı ve Bursa İnegöl Kurşunlu’daki Abdal Musa Ocağı mensupları arasında zâkir sözcüğünü karşılamak için “güvende”, Muş Varto Derviş Beyaz Ocağı mensupları arasında ise “güyen-

de/güyende” terimleri kullanılmaktadır.

Yazılı kaynaklardan “Velâyetnâme”de “Yunus-ı Güyende” adlı bir şahsiyetten söz edildiğini de burada belirtmekte fayda vardır (Duran, 2007: 377-385). Alevi yazma geleneği ile Ehl-i Hak yazma geleneği karşılaştırıldığında Alevi-Bektaşî toplulukları tarafından “erkân defteri” ya da “hizmet defteri”, “buyruk”, “menâkıbnâme” ve “velâyetnâme” gibi adlarla anılan yazmaların Ehl-i Haklarda da karşılıklarının olduğu görülmektedir. Bu anlamda Kelâmhân defterleri ile zâkirlerin ya da dedelerin hizmet defterlerinin yapısal ve işlevsel açıdan birbirlerine çok benzedikleri görülür. Aynı durum buyruklar için de geçerlidir. Buyruk ya da menâkıbnâme türü yazmalarda geçen anlatmaların yapısal ve işlevsel özellikleri büyük ölçüde benzerlik gösterir. Bu eserlerde yer verilen önemli şahsiyetlerin (yol ulularının) her yazmada bir karşılıkları olduğu görülür. Mohammad Ali Soltany tarafından hazırlanan Ehl-i Haklara ait kutsal yazmalardan *Ser-encâm*’ın Anadolu sahasındaki *Buyruk* ve *Hacı Bektaş Veli Velâyetnamesi* ile karşılaştırmalı incelemesinde önemli inanç önderlerinden (yol ulularından) “Yedilerin” *don-ba-don* inancı çerçevesinde karşılıkları şöyle verilmiştir:

	Velâyetnâme	Ser-encâm
1.	Kaygusuz Abdal	Pir Bünyamin
2.	Gül Baba	Pir Davud
3.	Şahin Baba	Pir Musa (Musi)
4.	Üryan Baba	Mustafa
5.	Vıran Abdal	Remz Bâr
6.	Gazel Dede	Baba Yâdigâr
7.	Tûrabî	Şah İbrahim

(Soltany, 1393/ 2014: 20-21).

Kelâmhân Defterlerinin İşlevsel Özellikleri

Alevi-Bektaşî geleneğinde deyiş, nefes, ayet, kelâm ve nutuk gibi adlarla anılan inanca ait ritüelik manzum verimler, adlandırılışlarından da anlaşılacağı üzere, birincil sözlü kültür ortamının ürünleridir.²¹ Bu ürünlerin yazıya aktarılmasının amaçlarının başında yazının koruma işlevi vardır (Ong, 2014: 58). Bu durum kelâmların korunması zarureti de beraberinde getirmiştir. Gûyendeler kelâmları inancın ve inanca bağlı ritüellerin devamlılığı için üretmişlerdir. Alevi-Bektaşî inancına mensup topluluklar arasında “yol” her şeyden öncelikli ve üstün kabul edilir. Yolun devamlılığı da ritüeller ile mümkündür. Ritüellerin anlamlanması ise yukarıda da belirttiğimiz gibi, ezberden aktarılan mitler ve içerik olarak mitler üzerine kurulu olan kelâmlarla mümkündür. Kelâmhânlık geleneğinde aktarım sözlü ve ezber merkezli olmuştur. Kelâmhânlar tıpkı Alevi zâkirler gibi kelâmları ezberledikten ve ritüellerde müzik eşliğinde icra ettikten sonra yazıya aktarmışlardır. Dolayısıyla kelâm defterlerinin birincil işlevlerinin kelâmları muhafaza altına alarak geleneğin korunmasını sağlamak olduğu görülmektedir.

Kelâmhânların günümüzde de cemlerde defter kullanmadıkları görülür. Ritüelin vazgeçilmez parçası olan kelâmı koruma amacıyla tutulan defter, ritüelin içerisinde kendine yer bulamaz. Mircea Eliade kutsal ve gerçek anlatılar olarak nitelediği mitlerin belli kişiler tarafından, belli kutsal zaman ve mekânlarda, yine belli ko-

şulları sağlamış (inisiyasyondan geçmiş) kimselerin katılabileceği bir ritüel ortamında ezberden anlatıldığını (okunduğunu) vurgular. Eliade, ayrıca ezberden okuma işinin arkaik evreyi aşmış topluluklarda dahi güçlü bir büyüyle eş etkide olduğuna ve sürdürüldüğüne dikkat çeker (Eliade, 2001: 19-20). Bu durumun Ehl-i Haklar için de geçerli olduğu görülür. Günümüzde Kelâm defterleri inanç mensuplarının nispeten güncellendiği halde, ritüellerin yapısından dolayı ritüel esnasında işlevsizleşmektedir. Cemlerde, zâkir ya da kelâmhânların mitleri ve mitik unsurlarla örülü kelâmları ritüel sırasında icra edilen hizmet bağlamında okumaları söz konusudur.²² Bu durum kelâmhânın ritüeli takibi ve yönlendirisi ile mümkündür. Bu takip ve yönlendirme ise ritüel sırasında kelâmhânın yüksek konsantrasyon ile gerçekleştirebileceği görevlerdir. Çünkü kelâmhân, cem içerisinde tüm hizmetlere göre ayrı kelâmlar söylemek ve ritüel sırasında zikrin gidişatına ve o anki ortamın ruh haline göre kendi tecrübelerini ve hissiyatını da dâhil ederek kelâmları icra etmek durumundadır. Bu hâl vecc ve tecelli ile sonlanana kadar sürecektir. Dolayısıyla böylesine bir ortama sahip ritüel sırasında defter ve yazı, içerisinde bulunulan an itibarıyla pratik kullanımı engellediğinden işlevsizleşmektedir. Ancak ritüelin öncesi ve sonrası düşünüldüğünde defterlerin muhafaza ve aktarımdaki işlevi ortaya çıkmaktadır. Ayrıca kelâm defterleri, dolaylı yoldan ritüeli koruma ve devamlılığını sağlama işlevine de sahiptirler. Defterler, ritüele özgü kelimeleri muhafaza edip

kuşaklar arası aktarımını sağlayarak dolaylı olarak da olsa ritüeli korur ve onun devamlılığını sağlarlar.

Kelâmhân defterlerinin geleneğin aktarımındaki rolüne geçmeden önce kelâmhân yetiştirme geleneğine ve bu geleneğin *don-ba-don* inancıyla olan doğrudan ilişkisine kısaca değinmekte fayda vardır. Çoğu zaman yeni yetişecek kelâmhân anne karnındayken, doğduktan hemen sonra ya da çocuk yaşlardayken kendi ailesinden veya mensubu olduğu hânedân üyelerinden birisinin rüyasında hangi zatın tecellisi (yeni donu) olduğu bildirilir. Bu tespit bazen de inanç mensuplarının bânî bilgileri yoluyla olur. Kelâmhânın yetiştirilmesi ise âşıklık geleneğindeki usta-çırak ilişkisine benzer bir yapı gösterir. Yeni yetişecek kelâmhân öncelikle ustasından ya da cemlerdeki kelâmhânlardan öğrendiği kelâmları ezberler. Ezberlediği kelâmları Ehl-i Hak meclislerinde ve cemlerinde icra ederken bir taraftan da bu kelâmları deftere yazmaya başlar. Kelâmhân defterleri her ne kadar cem sırasında kullanılmasalar da ezberlenen kelâmların yazıya geçirilmesi aşamasında geleneğin aktarımında önemli rol oynarlar. Böylelikle unutkanın ve orijinal sözün değişiminin önüne geçilir. Defterlerin kelâmları aktarma işlevi ile ilgili olarak Ehl-i Hak inancının kendi bakış açısı içerisinde bir değerlendirme yapmak da mümkündür. Buna göre defterler, kutsal sözü yine kendi sahibine taşır, ona kendi varlığının kökenini anımsatmaya yardımcı olur. Belli bir olgunluğa gelen kelâmhân bu defterlerdeki kelâmlar üzerinden pirinin yönlendir-

meleri ve diğer ritüeller yardımıyla da kendini hatırlamaya, önceki donlarını (bedenlenişlerini) bilmeye başlar. Tabî bu hatırlatma yalnızca defterler yoluyla olmaz. Ama daha önceden yazılan defterlerin ve bu defterlerde yer alan kelâmların yeni yetişen kelâmhâna eski olanı anımsatma ve hatırlatma işlevi Ehl-i Hak inancı içerisinde göz ardı edilemeyecek derecede önemlidir. Bu doğrultuda kelâmhân defterlerinin kelâmhân yetiştirme işlevlerinin sadece kelâmları koruma altına alıp sonraki kuşaklara aktarmaktan ibaret olmadığı, bu defterlerin ayrıca kelâmhân yetiştirme inançsal boyutuyla da önemli bir rol üstlendiklerini söyleyebiliriz.

Kelâmhân defterlerinin geleneğin korunması ve aktarımındaki rollerinden biri de yeni yaratma kabiliyeti olan kelâmhânların (dîdedârların) yetişmesine katkı sağlamak olarak karşımıza çıkmaktadır. Kelâmhânların yetişme sürecinde mensup oldukları hânedâna ait kelâmlar dışında kalan kelâmları öğrenmeleri bu sayede Ehl-i Hak inancının geleneksel kelâm yapısı hakkında bilgi edinmeleri yalnızca sözlü gelenek yoluyla olmaz. Farklı hânedânlara mensup kelâmhânların birbirlerinden öğrendikleri kelâmları defterlere yazmaları ya da defter alışverişi yapmaları söz konusudur. Bu da kelâmhânların dağarcıklarının geleneksel bağlamda gelişmesini sağlar ve üretimlerine dolaylı olarak katkıda bulunur.

Kelâmların yazıya aktarılması sürecinde geçmişten günümüze geldikçe birtakım değişiklikler ve güncellemeler olduğu görülmektedir. Bu açıdan

yazma geleneğinin yaygınlaşmasının kelâmhân defterlerinin yeniden düzenlenmesindeki rolü üzerinde durmakta fayda vardır. Bu düzenleme aslında kelâmların yapısal özelliklerinden ziyade, yazma geleneğinin gelişmesiyle kelâmhân defterlerinin müellifleri ya da müstensihleri tarafından sınıflandırılmaları ile ilgili bir düzenlemedir. Bu sınıflandırma yeni oluşturulan defterlerde kelâmhânların tanınımlıklarına, sahip oldukları şiir sayılarına ya da bağlı oldukları hânedânın ritüellerindeki yerine göre olabilmektedir. Müellif ya da müstensihlerin bu şekilde defterleri daha kapsamlı ve sistematik bir hâle getirdikleri görülür.

Kelâmhân defterlerinin bizzat Ehl-i Hak inancına mensup olan yeni müellif ve müstensihler tarafından bu şekilde değiştirilmelerinin ve yeniden düzenlenmelerinin başlıca nedenleri arasında çağın gereksinimlerinin geldiği şüphesizdir. Teknolojik gelişmeler ve bu gelişmeler doğrultusunda yazının ve görselliğin yükselişi ve yaygınlaşması kelâmhân defterleri için de güncellenme²³ ihtiyacını beraberinde getirmiştir. Yakın tarihli defterler incelendiğinde eskilere kıyasla kapsamlarının genişlediği, kelâmların yazımında yukarıda da belirttiğimiz gibi yazarları tarafından belirli sınıflandırmaların yapıldığı, sayfa numaraları verildiği, fihrist hazırlandığı ve kelâmların tek tek farklı dillere tercüme edildiği görülür. İran’da gerçekleştirdiğimiz saha çalışmalarında tespit ettiğimiz bir defterin yukarıda sıraladığımız güncellemelerin tamamına sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bu gün-

celleme denemelerinin zaman zaman bozulmalara yol açması kaçınılmazdır. Bu da günümüzde Ehl-i Hak inancına mensup kimselerin inancın ritüel ve geleneksel yapısını devam ettirmekte zorlanmalarıyla doğrudan ilgili bir durumdur. Son yıllarda tıpkı Türkiye’deki Alevi topluluklar gibi, Ehl-i Hak inancına mensup gruplar arasında da geleneksel inanç kurallarının ve ritüellerin uygulanışlarının zayıflamaya başladığı görülmektedir. Bu da kelâmların ve kelâm defterlerinin dışa açılmasına ve geleneksel bağlamının dışına taşınmasına neden olmaktadır. Bunun kaçınılmaz sonucu olarak da kelâmlar ve kelâmhân defterleri zaman zaman inanç ve yol kurallarından ziyade, kişilerin kendi doğrularına göre yaptıkları müdahalelerle olumsuz yönde bir değişim göstermektedir. Ancak bu değişimi Ehl-i Hak gruplarının tamamı için söylemek doğru değildir. Çağın getirdiği değişim ve yenilikler karşısında Ehl-i Hak kelâmhânlık geleneğinin ve kelâmhân defterlerinin gelenek içerisinde kendisine nasıl bir yol çizeceği ise bir soru işareti olarak durmaktadır.

Sonuç

“Yirmi dört ulu Türk gûyende”nin kelâmlarının yer verildiği Ehl-i Hak Kelâmhân defterleri, Alevi-Bektaşî inancı merkezli üretilen Türk halk edebiyatı ve Türk tasavvuf edebiyatı ürünlerinin yeni bir yüzü olarak ayrıntılı araştırma ve inceleme bekleyen bir çalışma konusudur. Ehl-i Hakların ve İran’daki “Kırklar”, “Aliilahiler” vb. gibi Alevi topluluklarının sözlü kültür ürünlerini yazıya geçirme gelenekleri-

nin Türkiye ve Balkan coğrafyalarında yaşayan Alevi-Bektaşî topluluklarla karşılaştırmalı olarak incelenmesinin Alevi yazma geleneği ile ilgili yeni bulgu ve fikirler ortaya koyacağı şüphesizdir. Ehl-i Hakların kelimalarında ve Serencam adı verilen kutsal defterlerinde yer verilen Hacı Bektaş Veli, Yunus, Kaygusuz Abdal, Viran Abdal, Hubyâr, Gül Baba, Tûrabi, Şah Hatâyî ve daha birçok Türk Alevî velî ve ozanın ritüellerde aslı unsur olarak yaşatılmaları, Alevî topluluklar tarafından sahiplenilmelerinin en önemli göstergesidir. Kaldı ki İran'daki saha çalışmalarımız sırasında Alevî topluluklardan "Kırklar Ocağı" mensuplarının ritüelin bir parçası olarak cemlerinde icra ettiğini tespit ettiğimiz "Ne sır vardır **Dede Korkut** sözünde/ Her kardaşın eksikliği özünde/ Günü gördüm kâmil mürşit yüzünde/ Kerem mürvet güzel şahın yüzünde", dörtlüğüyle tamamlanan hakikî kelâmın mahlasının "Dede Korkut" olması da bu konuyla ilgili yapılacak çalışmaların ne derece önem arz ettiğini göstermektedir.

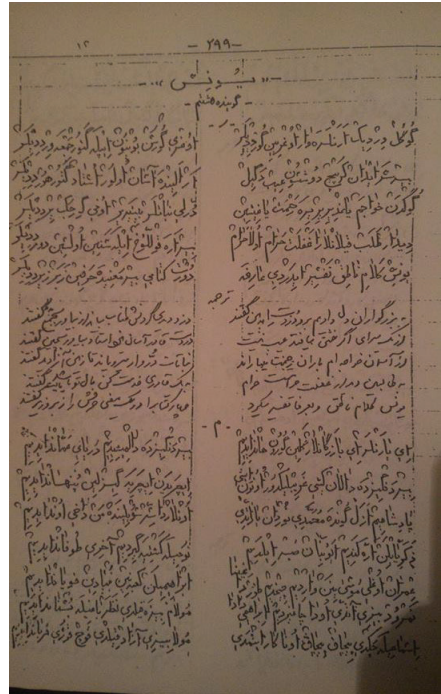
EKLER

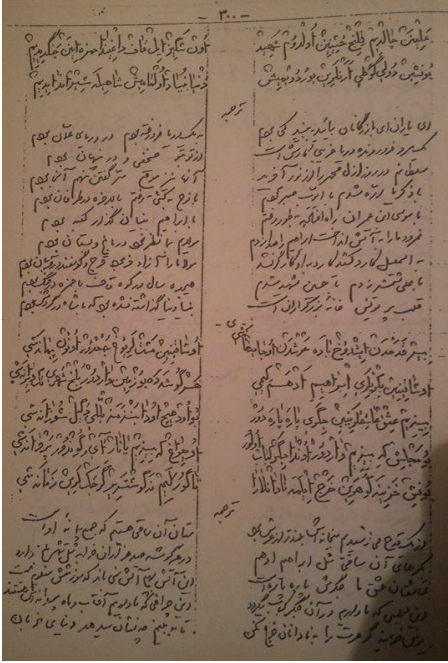
Resim-1: Ehl-i Hak Kelâmhânları.

Resim-2: Ehl-i Hak Cemi, Yeni Yetişen Kelâmhânlar ve Elllerinde Tanburları.

Resim-3: Ehl-i Hak Defterlerinden Bir Sayfa. (Yunus Şiiri)

Resim-4: Ehl-i Hak Defterlerinden Bir Sayfa. (Yunus Şiiri)

NOTLAR

- 1 Bu makale TÜBİTAK 113K056 numaralı proje kapsamında, TÜBİTAK'ın katkılarıyla hazırlanmıştır.
- 2 Ehl-i Hakları "Gulât-ı Şia" içerisinde değerlendiren başlıca çalışmalar için bk. Algar, 1994: 513-515; Musalı, 2013: 31; 451-454.
- 3 Alevi-Bektaşî inancının temel taşlarından olan velî kültü (dolayısıyla da atalar kültü) merkezli Hz. Ali, Ehlibeyt ve On İki İmam inancı, bu yönüyle Şiiilikten tamamen ayrılır. Bu farklılık Alevi-Bektaşî topluluklar arasında "don değişme", Ehl-i Hak inancında ise "don-ba-don" adlandırmasıyla karşımıza çıkan, Tanrı'nın sürekli olarak tecellisi ile insanda vücut bulması şeklinde karşımıza çıkar. Ehl-i Hak inancında Tanrı, iki şekilde insanda tecelli eder. Bunlardan ilki sürekli tecelli etme durumudur ki bu durumda Tanrı'nın bir insanda o kişinin ömrü boyunca tecelli ettiği görülür. Diğeri ise geçici tecelli etme durumudur. Bu durumda Tanrı kısa bir süreliğine insanda tecelli eder. Ehl-i Hak inancı tarafından inancın kurucusu ve sürdürücüsü olarak kabul edilen Havendîgâr, Hz. Ali, Sultan Sahak, Han Ateş gibi şahsiyetler Tanrı'nın tecellisine sürekli olarak mazhar olan kişilerdir.
- 4 Ehl-i Haklar "baş tapşırma" ritüelleri, kadın ve erkek arasında evliliği engelleyen "şart-ı ikrar", "Musahiplik", "Bayram Cemi", "Nevruz Cemi" ve "Aşure/Muharrem Cemi" ritüelleriyle işlevsel ve yapısal açıdan birbirine oldukça benzer özellikler gösterir. Ehl-i Haklar bu ritüellere "cem", ritüellerin gerçekleştirildiği mekânlara "Cemhâne" adını verirler. Cemlerde kadın-erkek bir arada ibadet eder (günümüzde kadınlar ceme katılmamaktadır) ve tanbur ya da çoğur/çöğür adı verilen kutsal sazlar eşliğinde kelimeler okunarak zikir gerçekleştirilir. Cem içerisinde gerçekleştirilen hizmetler ve diğer ritüellerde de önemli benzerlikler söz konusudur. Ehl-i Hak topluluğunun Alevi olarak adlandırılması için yeterli olan bu ortak özelliklerin sayısı artırılabilir. Ancak bu konu geniş kapsamı sebebiyle ayrı bir çalışmanın konusu olduğundan burada yukarıda saydığımız belirgin birkaç temel özellikle yetineceğiz. Diğer taraftan, Alevi-Bektaşî inancının Şiilikle arasındaki ilişki ve farklılıklar hakkında bk. Ersal, 2016: 30-32.
- 5 Alevi-Bektaşî inanç sisteminde cemlerin gerçekleştirilme amaçlarının sadece ibadet olmadığını belirtmekte fayda vardır. Cemler yapısal özelliklerine ve işlevlerine göre çeşitlilik gösteren ritüellerdir. Yola giriş ritüeli amacıyla gerçekleştirilen cemler olduğu gibi, periyodik toplantılar halinde yapılan ya da sosyal hukuku düzenleme amacıyla gerçekleştirilen cemler de mevcuttur.
- 6 Alevi inanç sistemi içerisinde kazandığı anlamı itibarıyla hizmet kavramını şu şekilde tanımlamak mümkündür: "Hizmet, cem veya inanç merkezli herhangi bir ritüelin tamamının, bir bütün olarak icrasında, belirli bir sıralamayla ve periyodik olarak ritüelin parçaları halinde gerçekleştirilen uygulamalara verilen addır" (Akın, 2016b: 418). Ayrıca cem ritüellerine özgü kullanılan terimler hakkında bk. Akın, 2016b: 416-436; Ersal, 2011: 1058-1083.
- 7 Cönk terimi ve Türk kültüründe cönkler ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Gökyay, 1984: 117-130; Sakaoğlu, 1987; Aça, 2011: 113-115; Şahin, 2015: 709-726; Kaya, 2007: 254-263; Duran, 2012: 77-108; Yihao, 2012: 135-147.
- 8 "Zâkir aşık" terimi, yaratma ve irtical gücü olan zâkirleri belirtmek amacıyla tarafımızdan önerilen bir terimdir. Zâkirlik geleneğini aşıklık geleneğinden ayıran hususiyetler ile

- zâkirlik geleneği hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Akın, 2016a: 7-25.
- 9 Yirmi dört güyendenin isim sıralaması İran'da yapılan saha çalışmalarımızda tespit ettiğimiz en kapsamlı kelâmhân defterindeki sıralamaya uygun olarak yapılmıştır.
- 10 Alevi inanç sistemi içerisinde “Akl-ı Evvel” in zahir dünyada “Akl-ı Küll” şeklinde görünür olduğu donu/sureti ya da diğer bir izah ile Tanrı tecellisi ile kutsal söze mazhar olacak derecede aydınlanan akıl, “Cebrâil” olarak adlandırılır. Bu sırta eren şahısların sözleri, Hakk'ın kelamı ve tecellisidir.
- 11 “Don-ba-don”luk, Alevi inanç sisteminde ve Türk kültüründe *don değişme* olarak da adlandırılan, tasavvufi bakış açısıyla devir nazariyesi içerisinde değerlendirilebileceğimiz ruhun sürekli beden değiştirerek olgunlaştığı inancına dayanır. “Don” sözcüğü ile insan bedeni kastedilir. “Don-ba-don” inancında ruh, insan bedeni dışında bir beden seçmez. Ruh, kendi tekâmülünü tamamlayana kadar bir bedenden başka bir bedene bu yolculuğuna devam eder. Bu inancın başka bir boyutu ise Tanrı'nın insanda tecelli etmesidir. Tanrı belli bedenlere hulûl ederek zahir olur. Ehl-i Hak inancında Tanrı'nın tecellisi önce “Havendigâr”, ardından “Hz. Ali” olarak karışımıza çıkmaktadır. Bu tecellinin Hz. Ali'den sonra da farklı donlarda devam ettiği görülür. Ehl-i Hak inancının kurucusu olarak kabul edilen Sultan Sahak'ın bir donunun da Hacı Bektaş Veli olduğuna inanılır.
- 12 “Hânedân” ve “tâife” terimleri, Anadolu ve Balkan coğrafyasında yaşayan Alevi-Bektaşî toplulukların “ocak” adlandırması ile aynı anlamı içermektedir. İran'da yerleşik bulunan Alevi topluluklarının geçmiş yıllarda “ocak” terimini de yaygın olarak kullandıkları saha çalışmalarımız sırasında tespit ettiğimiz önemli bulgular arasında yer almaktadır. Saha çalışmalarımızda yaygın olarak karşılaştığımız bu kavrama konuyla ilgili çalışan araştırmacıların değinmemesi hayli dikkat çekicidir.
- 13 Alevi inanç sistemi içerisinde cönkler büyük çoğunlukla kutsal kabul edilen belirli ozanların şiirlerini içerir. Doğan Kaya'nın “Kültürümüzde Cönklerin Önemi ve Sivas Kaynaklı Cönkler” adlı makalesinde ele aldığı Sivas yöresinden derlenen cönklerin içerikleri incelendiğinde 34 cönkün 27'sinin tamamen Alevi-Bektaşî şairlerden oluştuğu görülür. Bu durumun temel sebebi cönklerin cem ritüelleri bağlamında kaleme alınmasıdır. Söz konusu cönkler için bk. (Kaya, 2007: 254-263).
- 14 “Çöğür” adlı çalgının Ehl-i Hak cemlerinde kutsal saz olarak kullanıldığıyla ilgili olarak Y. N. Marr, 1927 yılında bildiri olarak sunduğu ve 1938 yılında makale olarak yayınladığı çalışmasında ayrıntılı bilgi vermektedir (Musah, 2013: 439-441).
- 15 Makam sözcüğünün Türk musikisindeki anlamı ve tanımı hakkında bk. Özkan, 2013: 94. Ayrıca cem makamlarıyla ilgili Ehl-i Haklara benzer bir sistemin Şanhurfa'nın Kıyas beldesinde yerleşik bulunan Aleviler arasında da mevcut olduğu görülür. Burada da cem makamlarının “Nesimi Makamı”, “Vîranî Makamı” vb. gibi âşık ve şair isimleriyle anıldığı görülür.
- 16 Hakikî makamlar ve mecazî makamlar ile Ehl-i Hak müziği hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Yalçın vd., 2016: 131-201).
- 17 “Kozmogonik mitin eskatolojik serüveni” tabirinin kullanımı ve bu konuda Türk kültürü ve Alevi-Bektaşî inancı çerçevesinde yapılmış bir inceleme makalesi için bk. Oğuz, 2009: 51-56.
- 18 Bu cümlede geçen “yâr” sözcüğü ile ifade edilmek istenen Ehl-i Hak inancına göre Tanrı'dır. Ehl-i Hak inancında Tanrı'nın “Hak”, “Şah” ve “Padişah” gibi adlandırmalarla da anıldığı görülür.
- 19 Saha çalışmalarımız sırasında tespit ettiğimiz en hacimli defterler 350 sayfa civarındadır. Defterlerdeki güyende ve kelâm sayısı yazara bağlı olarak farklılık gösterir. Örneğin bir defterde bir güyendenin beş kelâmı yer alırken diğer bir defterde elli kelâmı yer alabilir. Bazen de yazar tarafından bir ya da daha fazla güyendeye defterde yer verilmeyebilir.
- 20 Söz konusu iki şiir için bk. Kocatürk, 1955: 43, 19-20.
- 21 Birincil sözlü kültür çağına ait âşık şiirinin üretimi ve aktarımı ile ilgili Karacaoğlan üzerinden yapılan bir inceleme için bk. Oğuz, 2003: 31-38. Yine birincil sözlü kültür ortamında üretilen eserlerin yazıya geçirilişi hakkında Dede Korkud örnekleminde bir inceleme için bk. Ekici, 1998: 18-23.
- 22 Zâkirlerin cemlerdeki hizmetlere bağlı olarak icraları hakkında bilgi için bk. Ersal, 2009: 188-205; Akın, 2016a: 7-25).
- 23 Geleneğin güncellenmesi ile ilgili olarak değişim, gelişim, bozulma (dejenerasyon), bireysel yaratıcılık ve popüler kavramları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ekici, 2008: 33-34.

KAYNAKÇA

- Aça, Mehmet. "Cönkler ve Mecmualar". *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*, (Edt. Öcal Oğuz), Ankara: Grafiker Yayınları, 2011, 113-115.
- Akın, Bülent. *Zâkîrlik Geleneğinin Değişen Yaratım ve İcra Ortamı Zâkîrlikten Aşıklığa Aşık Niyazi*. Ankara: Barış Kitap, 2016a.
- Akın, Bülent. "Erkân Güncelleme Denemelerine Dair Tespitler ve Çözüm Önerileri". *II. Uluslararası Hacı Bektaş Veli Hoşgörü ve Barış Sempozyumu Bildirileri (08-10 Ekim 2015)* Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Yayınları, 2016b, 416-436.
- Algar, Hamid. "Ehl-i Hak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.10 ss. 513-515, Ankara: TDV, 1994.
- Kaya, Doğan. "Kültürümüzde Cönklerin Önemi ve Sivas Kaynaklı Cönkler". *Kültürümüz ve Kitap Sempozyumu*, 4-6 Mayıs 2007, 254-263, 2007.
- Duran, Hamiye (2007). *Velayetnâme*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Duran, Hamiye. "Alevilik-Bektaşilik Muhtevalı Bir Cönk". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 61, 2012, 77-108.
- Gökay, Orhan Şaik. "Cönkler Üzerine". *Folklor ve Etnografya Araştırmaları*. Ankara, 1984, 117-130.
- Ekici, Metin. "Dede Korkut Kitabı ve Sözlü Gelenek". *Bilge Dergisi* 15, 1998, 18-23.
- Ekici, Metin. "Geleneksel Kültürü Güncellemek Üzerine Bir Değerlendirme". *Milli Folklor* 80 (Kış, 2008): 33-38.
- Eliade, Mircea. *Mitlerin Özellikleri*. Çev. Sema Rifat, İstanbul: Om Yayınevi.
- Ellul, Jacques. *Sözün Düşüşü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2015.
- Ersal, Mehmet. "Alevi Cem Zâkîrliği: Battal Dalı Kılıç Örneği". *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi* 1 (2009): 188-205.
- Ersal, Mehmet. (2011). "Alevi İnanç Sistemindeki Ritüelikle Özel Terimler: Musahiplik". *Turkish Studies* V. 6/1, (Spring 2011): 1058-1083.
- Ersal Mehmet. (2016). *Alevilik: Kavramlar ve Ocak Sistemi Çubuk Havzası Örneği*. Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları.
- Kocatürk, Vasfi Mahir. *Tekke Şiiri Antolojisi*. Ankara: Buluş Kitabevi, 1955.
- Murtezaoğlu, Cavit. *Yarızım Ehli Hak Alevilerin Yirmi Dört Ulu Ereni*. Ankara: Yurt Kitap-Yayın, 2011.
- Murtezaoğlu, Cavit, der. *Alevi Hak Aşığı Bayrek Kuşçuoğlu Divanı*. Ankara: Yurt Kitap-Yayın, 2014.
- Musalı, Namık, haz. *Rus Oryantalistlere Göre Ehl-i Haklar*. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2013.
- Ong, Walter J. *Sözlü ve Yazılı Kültür Sözü Teknolojileşmesi*. Çev. Sema Postacıoğlu Banon. İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Oğuz, M. Öcal. "Birincil Sözlü Kültür Çağı ve Karac'oğlan Şiiri". *Milli Folklor* 58, (Yaz 2003): 31-38.
- Oğuz, M. Öcal. "Kul Himmet ve Sözlü Gelenek Tanıklığında Kozmogonik Mitin Eskatolojik Serüveni". *Milli Folklor* 84, (Kış 2009): 51-56.
- Özdemir, Ulaş. "Bir Halk Çalgısının Sosyal ve Kültürel Kimlik Bağlamında İncelenmesi: Ehl-i Hak'ın Kutsal Sazı Tanbur". Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, 2009.
- Özkan, İsmail Hakkı. *Türk Musikisi Nazariyatı ve Usulleri Kudüm Velveleri*. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2013.
- Sakaoğlu, Saim. "Cönklerin Kültür Tarihimizdeki Yeri". *Fırat Havzası Yazma Eserler Sempozyumu*, Elazığ, 1987.
- Soltany, Mohammad Ali. *Derân Mâyehâne Müsterek Der Ser-encâm, Velâyetnâme, Büyruk (The Common Matters in Hand in Saranjâm, Velayetname, Buyruk)*. Tahran: Soha Yayınevi, 2014 (1393).
- Şahin, Duygu Kayalık. "Cönk Terimi ve Cönkler Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi". *Turkish Studies* V. 10/12, (Yaz 2015): 709-726.
- Yalçın, Nihat-Yaşar Behnoud. "Müziğin Kutsallığı Bağlamında Ehl-i Hak Cem Makamlarının Müziksel ve Ritüelikle Analizi". *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi* 13, 2016, 131-201.
- Yılmaz, Ozan-Bülent Akın. "Kutsal Sözün Bellegi Olarak Cönkler: Alevi Erkânına Ait Bir Cönk Üzerinde Ritüelikle ve Edebi Bir İnceleme". *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi* 13, 2016, 60-110.
- Yihao, Qiu. "Jung (鯨Zūng)"Cönk" Gemi Üzerine -13.-15. Yüzyıllardaki Batı Yazmalarında Görülen "Jung" Terimi Üzerine". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi* S. 19/ 2, 2012, 135-147.